

Η υιοθέτηση του όρκου του Ιπποκράτη από τους Άραβες

Ισαά ΤΑΛΕΜΠ
Παθολόγου Κέρκυρας

Στις ανθρώπινες κοινωνίες, οι ανάγκες για ανθρωπιστική, αξιοπρεπή και έντιμη ιατρική πράξη είναι πάντοτε επίκαιρο θέμα παλιά, όπως και σήμερα. Η επαγγελματική στάση, η επιστημονική κατάρτιση, το ήθος και η συμπεριφορά του ιατρού, δέχονται καθημερινά ηθικές προκλήσεις και κριτικές, ανεξάρτητα από τόπο, χρόνο, γλώσσα, νοοτροπία και πολιτισμό^{1,2}. Η ιατρική σαν τέχνη δύσκολα μπορεί να προσδιοριστεί πότε εμφανίστηκε για πρώτη φορά. Δημιουργήθηκε με τη δημιουργία του ανθρώπου, λένε μερικοί. Η κοινή πηγή της αρχικής σύλληψης της ιατρικής βρισκόταν στους πόνους και στους φόβους του πρωτόγονου ανθρώπου, λένε άλλοι. Ο άνθρωπος πάντα αναζητούσε την ανακούφιση του πόνου του, ψυχικού και σωματικού. Επικαλέστηκε τη βοήθεια αόρατων και ανώτερων δυνάμεων, θεών και δαιμόνων και προσέφυγε στη φύση και στο συνάνθρωπό του. Η ιστορία αυτής της αναζήτησης είναι η σκιαγράφηση της επίπονης πορείας της ανθρώπινης σκέψης μέσα στους αιώνες, από την εμφάνιση του ανθρώπου στη γη μέχρι σήμερα. Από την αναζήτηση αυτή δημιουργήθηκε σιγά-σιγά ένας πυρήνας εμπειρικών γνώσεων με συμβολή όλων των αρχαίων λαών. Κάθε νήμα χωριστά από αυτά, που υφαίνουν τον ιστό των γνώσεών μας στην ιατρική, ανάγεται σε μακρινές και διαφορετικές αρχές και συγχέεται επίσης με νήματα άλλων ιστών. Τα επιτεύγματα του πνεύματος δεν αποτελούν αυτοτελή και ανεξάρτητα γεγονότα στη ροή της ιστορίας. Είναι οι κρίκοι μιας ατέλειωτης σειράς επινοήσεων, που, όλοι μαζί, συγκροτούν το λαμπρό οικοδόμημα της επιστήμης και του πολιτισμού^{3,4,5,6,7,8}.

Η ιατρική και η αρρώστια έχουν μια αδιαφιλονίκητη επίδραση στο σύνολο της ιστορίας και η ιατρική συμπεριφορά σε κάποια χρονική περίοδο μπορεί να θεωρηθεί ένα είδος προβολής ολόκληρου του πολιτισμού αυτής της περιόδου. Γνωρίζουμε πολύ περισσότερα για μια κοινωνία, όταν ξέρουμε πώς αντιμετώπιζε τους ασθενείς της και τι πίστευε για την αρρώστια⁹.

Η Αραβική ιατρική είναι από τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις αλληλεπίδρασης γνώσεων, που είχαν για την αρρώστια και τη θεραπεία διάφορες κοινωνίες σε διαφορετικές εποχές.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι, οι περισσότεροι από αυτούς τους σοφούς στοιχήθηκαν σε ορθολογικές αντιλήψεις, απορρίπτοντας το στείο δογματισμό των ιερών κειμένων. Η ιστορία της ιατρικής είναι κυρίως η ιστορία της ιατρικής γνώσης και ο κάτοχός της σε όλες τις εποχές είναι ο γιατρός¹⁰.

Καταγράφει και αναλύει τις διαχρονικές μεταβολές των διαταραχών της υγείας και των μέτρων προστασίας της¹¹.

Φιλοσοφία, όπως ανέφερε ο Βυζαντινός ιατροφιλόσοφος Νικηφόρος Βλεμμίδης, καλείται "τέχνη τεχνών και επιστήμη επιστημών, προεξάρχει

δε και νομοθετεί όλες τις άλλες". Η φιλοσοφία υπάρχει στη βάση κάθε ανθρώπινης αναζήτησης και φυσικά και στην αναζήτηση της ιατρικής¹². Η ηθική είναι οι αξίες, που αφορούν τις ανθρώπινες συμπεριφορές και συσχετίζονται με την ορθότητα ή όχι των πράξεων για την αγαθότητα ή μη των κινήτρων και σκοπών¹³. Δεν ξέρουμε πότε άρχισε η ιατρική και πότε άρχισε διαχρονικά σε αυτή η ηθική, στις συνθήκες κάθε ανθρώπινης κοινωνίας. Κώδικες δεοντολογίας προϋπήρχαν της ιπποκρατικής ηθικής, λ.χ. Hammourabi 1728 -1684 π.Χ. έκτος βασιλείας της πρώτης αρχαίας Βαβυλωνικής Δυναστείας. Είναι η αρχαιότερη, ολοκληρωμένη κωδικοποίηση, η οποία αποτελεί τροποποιημένη μορφή ακόμη πιο παλιών νόμων διατάξεων και θεσμών¹⁴.

Εξάλλου, στην οδυνηρή πορεία της, η ιατρική εξασκούταν από ιατρούς - ιερείς στις αρχαίες ανθρώπινες κοινωνίες (Μεσοποταμίτες, Αιγύπτιοι, Κινέζοι, Πέρσες κ.λ.π. και στην Ελλάδα στα Ασκληπιεία) και αφού την εποχή του Ιπποκράτη η ιατρική βγήκε από τον ιερό τόπο (Ασκληπιείο) και από ιερατική έγινε λαϊκή, υπήρχε ανάγκη ηθικής δέσμευσης. Ο όρκος του Ιπποκράτη αποτελεί μέγιστο δείγμα της ηθικής των ιατρών της εποχής εκείνης, συνιστά πολύτιμο στοιχείο του αναγκαιού, του δέοντος στην άσκηση της ιατρικής. Αντανακλά την κλασική ελληνική σκέψη, η οποία είχε απόλυτη πεποίθηση στην ικανότητα και αυτοδυναμία της ανθρώπινης λογικής και στην ηθική πληρότητα της συνείδησης. Η φιλανθρωπία, η φιλαλήθεια και το κοινωνικό χρέος είναι ηθικές αρχές αποδεκτές από όλη την ανθρωπότητα, σήμερα και σε παλιότερες εποχές και βέβαια είναι παραδεκτές από ανθρώπους με διαφορετική θρησκεία, διαφορετική φιλοσοφική τοποθέτηση και φυσικά διαφορετική ηθική.

Οι Άραβες ίδρυσαν την πρωτεύουσα Βαγδάτη, το έτος 762 μ.Χ. κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αλ Μανσούρ, δεύτερου χαλίφη της δυναστείας των Αββασιδών. Μέχρι τέλους του 8ου αιώνα έγινε λαμπρότατο κέντρο μάθησης και κουλτούρας, κυρίως την εποχή του Χαρούν Αλ Ρασίντ. Στη Βαγδάτη ιδρύθηκε η σχολή "Bayt al Hikmah" (οίκος της σοφίας) το 830 από τον al Mamun, στον οποίο μετέφεραν όλες τις κλασικές επιστήμες της εποχής (ινδικές, περσικές, κινέζικες κυρίως όμως ελληνικές, ελληνιστικές και ελληνορωμαϊκές). Στον οίκο της σοφίας μετέφεραν κυρίως την Περσική σχολή Jundishapur στη δημιουργία της οποίας είχαν παίξει σημαντικότερο ρόλο οι Νεστωριανοί, μετά το 451 μ.Χ. και οι έλληνες σοφοί της Ακαδημίας των Αθηνών μετά το κλείσιμό της το 529 μ.Χ. Η σχολή αυτή έχει ακόμη πιο παλιές σχέσεις με τις κλασικές ελληνικές επιστήμες, από την ίδρυσή της λίγο μετά το 388 μ.Χ. Σ' αυτή, η επιστημονική γλώσσα ήταν η Ελληνική και δίπλα της η Περσική, Συριακή και η Αραβική.

Ο Sharur ο 3ος παντρεύτηκε μια όμορφη Ελληνίδα Πριγκίπισσα, η οποία νοσταλγούσε την Κωνσταντινούπολη. Ο Sharur για να την ευχαριστήσει της επεφύλαξε μια ιδιαίτερη έκπληξη: έκτισε αυτή την πόλη. Όταν αντίκρισε η πριγκίπισσα, είπε μια φράση που στα Περσικά σημαίνει "είναι πολύ πιο ωραία από την

Κωνσταντινούπολη και την Αντιόχεια". Η παραφθορά της φράσης αυτής έγινε στα Αραβικά Jundishapur. Ακόμη ο Sharur διαμόρφωσε το όλο περιβάλλον της πόλης που έκτισε ώστε να θυμίζει έντονα Βυζάντιο^{15,16}.

Η δυναστεία των Αββασιδών ήταν όλοι φορείς των ελληνικών αντιλήψεων, υποστηρικτές και λάτρεις των αρχαίων ελληνικών γραμμάτων. Ίδρυσαν ειδικό σώμα μεταφραστών, που τους ανέθεσαν το έργο εξεύρεσης, συλλογής και μετάφρασης όλων των ελληνικών, φιλοσοφικών, ιατρικών και άλλων επιστημών^{17,18}. Η πλειοψηφία των μεταφραστών ήταν Νεστωριανοί (Σύριοι, Άραβες). Ο επικεφαλής και πιο διάσημος από αυτούς ήταν ο Hunain Ibn Is-haq al ibadi, γιατρός, ιστορικός και μεταφραστής, γνωστός στη Δύση ως Ιωαννίτιος (809-873 μ.Χ.), γεννημένος στη Χίρα της Μεσοποταμίας. Ήταν ο πιο βαθύς μελετητής της ελληνικής γλώσσας, μεταξύ των σοφών της Ανατολής. Κατείχε άπταιστα τις τέσσερις γλώσσες της εποχής, την Αραβική, τη Συριακή, την Ελληνική και την Περσική. Σε αυτόν οφείλεται η δημιουργία των όρων και της επιστημονικής γλώσσας των Αράβων. Έκανε πάνω από διακόσιες μεταφράσεις από τα ελληνικά στα συριακά και αραβικά. Ήταν ο επίσημος μεταφραστής του al Mutawakkil. Μετέφρασε όλη την Ιπποκρατική Συλλογή (corpus Hippocraticum), τα έργα του Αριστοτέλη, του Ορειβάσιου, του Δισκουριδίου, του Γαληνού κ.ά. Οι μεταφράσεις του ήταν τόσο ακριβείς και κλασικές, ώστε έχουν μεγάλη σημασία ακόμη και σήμερα για την κριτική των κειμένων των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων για ανασύσταση. Πληρωνόταν το βάρος των βιβλίων του σε χρυσό, έτσι παράγγειλε στους κατασκευαστές χαρτιού το πιο βαρύ και χονδρό χαρτί και διέταξε τους γραφείς να γράψουν με μεγάλα γράμματα και να αφήνουν μεγάλα μεσοδιαστήματα. Γνώριζε απ' έξω τον Όμηρο (Ηλιάδα).

Ο ανεψιός από την αδελφή του Hubaish ibn al-asm και μαθητής του, μετέφρασε τον όρκο στα Αραβικά από τις Συριακές μεταφράσεις του θείου του και κάτω από την επιβλεψή του, το έτος 850 μ.Χ. περίπου, έργο αφιερωμένο στον φιλανθρωπιστή και επιστήμονα Bin Shakir. Επίσης μια δεύτερη μετάφραση, αφιερωμένη στον φιλανθρωπιστή - ιατρό Isa bin Yahya^{19,20,21}.

Το χαρτί, που ήταν Κινέζικη επινόηση (εφεύρεση) του Tsai LUM, το 105 μ.Χ., που αγιοποιήθηκε γι' αυτό το λόγο, και η γνώση της κατασκευής του έφθασε στη Βαγδάτη το 712 μ.Χ. από Κινέζους αιχμαλώτους στη Σαμαρκάνδη, ήταν πολύ χρήσιμο σ' αυτή τη μεταφραστική προσπάθεια^{22,23}.

Η εισαγωγή των ελληνικών επιστημών γενικά και της ιατρικής και της φιλοσοφίας ειδικά, αποτέλεσε για τους Άραβες γόνιμο γνωστικό υπόστρωμα για δημιουργική σκέψη. Έτσι τον 9ο αιώνα, που αποκαλείται Χρυσός Αιώνας των Αράβων, πάνω στην ελληνική κληρονομιά άνθισε ένα λαμπρό φιλοσοφικό κίνημα από ιατρούς, φιλοσόφους, φιλανθρωπιστές και διανοούμενους της Ανατολής. Τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά του παραπάνω

κινήματος μπορούν και μόνο επιγραμματικά να συνοψιστούν και να κωδικοποιηθούν με τον εξής τρόπο:

α) Η αναζήτηση και η διάδοση της γνώσης αρχίζει από την ώρα της γέννησης και σταματάει την ώρα της ταφής.

β) η γνώση είναι πλούτος και η παιδεία είναι ο δρόμος της.

γ) αναγνώρισαν δυο δυνάμεις ή κύριους συντελεστές στο σύμπαν, το Θεό στη σφαίρα της φύσης και τον Άνθρωπο στο τομέα της ηθικής ανθρώπινης δράσης και

δ) η φιλοσοφική σκέψη ότι η αλήθεια, που ανακαλύπτει ο μη θεόπνευστος λόγος, δεν συγκρούεται με την ισλαμική αλήθεια, όταν και οι δύο κατανοούνται ορθά, ήταν μεγάλο βήμα στη σωστή κατεύθυνση.

Σε κλίμα ανεξιθρησκίας ασχολήθηκαν εντατικά με τη διερεύνηση των αρχαίων ελληνικών, ελληνιστικών και ελληνορωμαϊκών επιστημών^{24,25}.

Η Ιπποκρατική συλλογή ήταν γνωστή στην Ανατολή από και μετά την εποχή της περίφημης βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας, που ιδρύθηκε από τον Πτολεμαίο Φιλάδελο (282-246 π.Χ.). Ο Ιπποκράτης επίσης ήταν γνωστός, καθώς έμενε στην Ανατολή μεγάλα χρονικά διαστήματα. Ο κήπος που δίδαξε ιατρική και θεραπεία αρρώστων στη Δαμασκό, είναι γνωστός ως σήμερα και διατήρησε την ονομασία "Κήπος του Ιπποκράτη" μέχρι την εποχή του El Giffi, το 13ο αιώνα μ.Χ. Η Δαμασκό θεωρείται ότι είναι η πρώτη πόλη στον κόσμο, που δίδαξε συστηματικά ιατρική ο Ιπποκράτης. Επίσης ο Ιπποκράτης έμεινε στην Αίγυπτο και στη Λιβύη. Απ' όλη την Ιπποκρατική συλλογή ο Όρκος, που αποτελεί αθάνατο κλασικό κείμενο, εντυπωσίαζε τους Άραβες και επιθύμησαν να τον ενστερνιστούν. Οι ουμανιστικές αρχές, οι έννοιες που αποδίδουν με σαφήνεια τις υποχρεώσεις του ιατρού απέναντι στον άρρωστο, τους οικείους του και το κοινωνικό σύνολο, η προσωπικότητα του ιατρού (ευσεβής, έξυπνος, λογικός, με καλή μνήμη, σεμνός, απλός, ευπρεπής, όχι φιλάργυρος, με θεωρητικές και πρακτικές γνώσεις, να μη χορηγεί θανατηφόρα φάρμακα, να μη κάνει εκτρώσεις,) η ανάγκη να τιμά ο μαθητής το δάσκαλό του, να τηρεί το απόρρητο και το περιεκτικό περιεχόμενο του όρκου είναι έννοιες που γράφτηκαν 1.300 χρόνια πριν φθάσουν στους Άραβες το 850 μ.Χ. Και αφού ο όρκος μελετήθηκε και αναλύθηκε, υιοθετήθηκε με ενθουσιασμό από τους σοφούς της Ανατολής και διαδόθηκε ευρέως, ως μοναδικός όρκος, μεταξύ των ιατρών και σπουδαστών της ιατρικής στη Βαγδάτη και σε όλες τις νέες σχολές της ιατρικής (Σαμαρκάνδης, Δαμασκού, Καΐρου και έπειτα μέχρι τη Κόρδοβα της Αραβικής Ισπανίας - σύνολο σχολών 35)²⁶.

Η τροποποίηση αφορούσε μόνο την εισαγωγή του Όρκου, δηλαδή αντί "Ομνύω Απόλλωνα, Ιατρόν και Ασκληπιόν και Υγείαν και Πανάκειαν και Θεούς πάντας τε και πάσας" διαμορφώθηκε σε "Ορκίζομαι στο Θεό το θεραπευτή, άρχοντα της ζωής και του θανάτου, χορηγό της υγείας και δημιουργό της ιατρικής και κάθε θεραπείας. Ορκίζομαι σε όλους

τους πιστούς, άνδρες και γυναίκες". Το υπόλοιπο μέρος του Όρκου διατηρήθηκε όπως ήταν η απόδοσή του ακριβώς και στην ελληνική. Στην τελευταία έκδοση του όρκου, που δημοσιεύτηκε το 1993, η εισαγωγή μίκρυνε και έγινε "Ορκίζομαι στο Θεό, το γιατρό, χορηγό της υγείας και της ιατρικής".

Η φιλοσοφία και η ιατρική, βάδισαν αδελφωμένες τον απέραντο δρόμο της ιστορικής εξέλιξης, θα παραμείνουν όσο υπάρχει άνθρωπος με πνεύμα και ψυχή, ως οι δύο μεγάλες θεραπευνίδες του πόνου, ψυχικού και σωματικού. Κατά την ανέλιξη των επιστημονικών συλλογισμών και φιλοσοφικών σκέψεων του, προς λύση των προβλημάτων της ιατρικής, θεωρητικής και πρακτικής, πάντοτε ο νους του ιατρού, εργαζόταν ιστορικά, είτε είχε ο ίδιος συνείδηση του πράγματος είτε όχι. Η Ιπποκρατική συλλογή είναι πολύτιμος μάρτυρας της αναμισθιότητας αυτής αλήθειας και της αρχαιότητάς της. Ο μέγας στοχαστής Ιπποκράτης, έδειξε ότι καμία σοβαρή συζήτηση ή ανασκόπηση ιατρικού θέματος δεν είναι δυνατό να γίνει χωρίς επιστημονική κριτική, βασισμένη στην ιστορική εξέλιξη του θέματος, όταν έγραψε το περίφημο δοκίμιο (Περί Αρχαίας Ιητρικής). Από τότε ο κανόνας δεν παρουσίασε εξαιρέσεις. Επί πλέον έχει αποδειχθεί επιστημονικά (Sarton, Whitehead κ.ά) ότι ο άνθρωπος νους είναι βασισμένος πάνω σε ιστορική αρχιτεκτονική, δέχεται την πνευματική τροφή καλύτερα, όταν αυτή προσφέρεται στο πλαίσιο της ιστορικής εξέλιξης του διδασκόμενου θέματος (πειραματική ψυχολογία). Το κύριο και θεμελιώδες συμπέρασμα, που καταλήγουν όλοι οι επιστήμονες, που διαπρέπουν στην ιστοροφιλοσοφική ανάλυση και κριτική της επιστημονικής σκέψης και για να αναφέρουμε τους πλέον εξέχοντες (Bacon, Compté, Poincare, Cantor, Sarton, Dannemann κ.λ.π.) είναι ένα και μοναδικό: η επιστημονική σκέψη και ο επιστημονικός συλλογισμός για να γίνει γόνιμος και συμπαγής, πρέπει να αντέχει στη φιλοσοφική ανάλυση και κριτική. Φιλοσοφική δε ανάλυση και κριτική, χωρίς βαθιά ιστορική γνώση του επιστημονικού θέματος, είναι λογικώς αδύνατη²⁷.

Καθώς μόνο η φωνή δημιουργικών πνευμάτων, μεγάλων ποιητών ή μεγάλων φιλοσόφων ανοίγει νέους δρόμους προς το μέλλον και οδηγεί στη συνειδητοποίηση του νοήματος της ιστορίας και οι Άραβες ήταν λαός με πλούσια φαντασία, με ποιητική διάθεση και ψυχή, που μπορούσε να νιώσει την ομορφιά και το ρυθμό, όπως έλεγε ο Ν. Παπασπύρος. Έτρεφαν προς την ποίηση την ίδια αγάπη που είχαν για τα άλογα, τις γυναίκες και το κρασί, προσθέτει ο Durant. Ο ποιητής ήταν για τους Άραβες ο ιστορικός τους, ο χρονικογράφος, ο σατιρικός, ο ηθικολόγος, ο δημοσιογράφος, ο ρήτορας και αυτός που τους εμπύχωνε την ώρα της μάχης. Αυτή η ευαίσθητη ποιητική ιδιοσυγκρασία των Αράβων, δεν ήταν δυνατό να μην επηρεαστεί από το φωτεινό ελληνικό πνεύμα και την ακμάζουσα στη Μέση Ανατολή ελληνική επιστήμη^{28,29,30}.

Κλείνοντας τη σύντομη αυτή αναφορά, για ένα

τόσο σπουδαίο θέμα, πιστεύω ότι δεν πρέπει να παραλείψω τον πρώτο αφορισμό του Ιπποκράτη, με την ελπίδα να γίνει πυξίδα στη ζωή καθενός μας, ο οποίος έχει ως εξής: "ο βίος βραχύς, η τέχνη μακρά, ο καιρός οξύς, η πείρα σφαιερή και η κρίσις χαλεπή" (Η ζωή του ανθρώπου είναι σύντομη, η επιστήμη ατέλειωτη, ο χρόνος λίγος, η πείρα λαθεμένη και η απόφαση δύσκολη).

Η αναφορά αυτή αφιερώνεται στη μνήμη της μητέρας μου, η οποία απεβίωσε μόλις χθες (6-11-2004) και για λόγους ανώτερους της δικής μου θελήσεως δεν μπόρεσα να παρευρεθώ στο τελευταίο ταξίδι της Αιώνια η μνήμη της και ελαφρό το χρώμα που την σκεπάζει.

Βιβλιογραφία

1. Hamarneh S K: Practical Ethics in the Health Professions. Hamdard Medicus, Quarterly Journal of Science and Medicine January - March 1993 Published by Bait al Hikmat Karachi Pakistan
2. Abu Ghadah SA: The physician Ethics, Proceeding of International Conference on Islamic Medicine, Kuwait 1981, I: b39 - 43, pp 639 - 43.
3. AL. SHATI AS: Ερευνητής και καθηγητής της ιστορίας της ιατρικής Πανεπιστημίου Δαμασκού Συρίας, Ιστορία της Ιατρικής, οι αρχές και οι πρωτοπόροι της, Πανεπιστημιακή Έκδοση 1990 (Αραβικά), pp 5-12.
4. Hamarneh S.K. PH.D: Background of History of Arabic Medicine and the Allied Health Science, VOL 1, YAKMOYK University Jordan, Μοναδική έκδοση 1986 (Arabic), pp 17-21.
5. Ibn. Anadim HI (987 A.D): al - Fihrisit 1st Republication 1994, Dar el - Marefah, Beirut Libanon (Arabic), p 347.
6. Γεωργίου ΙΠ: Ιστορία της Ιατρικής, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1978, p 9, p 317.
7. Gastiglioni A: Ιστορία της Ιατρικής, 1ος τόμος, Εκδοτικός οίκος Μινώταυρος, Αθήνα 1961 (Ελληνικά), p 19.
8. Ρόζος Β, Παπαβασιλείου Θ: Εγχειρίδιο της ιστορίας της ιατρικής, 1ος τόμος, ΖΗΤΑ Ιατρικές εκδόσεις, Αθήνα - Ιωάννινα 1985, p 15.
9. Ackerknecht EH: Ιστορία Ιατρικής, Εκδόσεις Μαραθιά, Αθήνα 1998, (Ελληνικά), p 27.
10. Πεντόγαλος Γ: Εισαγωγή στην Ιστορία της Ιατρικής, Εκδοτικός οίκος Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, p 114, 155, 160, 277
11. Μαρκέτος Σ: Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής, Γ Έκδοση, Εκδόσεις (ΖΗΤΑ), Αθήνα 1996, p 3.
12. Ευτυχιάδης ΑΧ: Αρχές φιλοσοφίας της Ιστορίας της Ιατρικής, εκδόσεις ΒΗΤΑ, Ανατύπωση 2004, p.28, Μαρκέτος op.cit, Πρόλογος και Πεντόγαλος op.π. p 155.
13. Μπαμπινιώτης ΓΔ: Λεξικό της νέας Ελληνικής γλώσσας, Κέντρο λεξικολογίας, Αθήνα 1998.
14. Durant W: Our Oriental Heritage, New York Simon md Schuster 1954. pp 27 - 98, Hamarneh SK op.cit, p 12, pp 205-208, AL SHATI A.S. op.cit. p 13, pp 159-160.
15. Lyons AS, Petrucelli RJ, Medicine An Illustrated History Abraclule press, Mount Sinai School of Medicine, New York, 1987, p 295, AL Shati AS, op.cit, p 194, Ρόζος Β, Παπαβασιλείου Θ, op.cit, p 95, p 251, Gastiglioni A op. cit, p 259, Γεωργίου ΙΠ, op.cit, p 24.
16. Majno G: The Heading Hand, Man and wound in the Ancient world. A Common wealth Fund Book, Harvard University press 1975, Third printing 1982, pp 420-22, Ackerknecht EH, op.cit, p 117, Al - Shati AS, op.cit, pp 52-58 Hamarneh SK, op.cit, p 56.
17. Sarton G, Introduction to the History of Science, Krieger Publ. CD, New York, ed 1975, I: pp 96 - 102.
18. Τσούρας ΣΙ: Ιστορία της Ιατρικής, ΑΠΘ Τεύχος Α΄, Θεσσαλονίκη 1980, p 196.
19. Ahmed Y, al - Hassan, Banu Musa ibn Shakir, Kitab al Hiyal, The University of Aleppo, Institute for the History of Arabic Science 1981, Introduction pp 19-24.
20. Al - Gifti JA (d.1248 AD), Tarikh al - Hukama, Baghdad al - Muthama Library (based on 1903 edition 90), p 11, Hamarneh SK op.cit, p 77, Al-Shati AS, op.cit, p 198, 216, Gastiglioni A op.cit, pp 258-265, και Ρόζος Β, Παπαβασιλείου op.cit, p 251.
21. AL-Zerrekly HD/ AL- A'LAM Biographical Dictionary, Dar El - Ilm LilMalayin, Eleventh edition 1995, Beirut Lebanon.
22. Hamarneh SK Visitor professor, Aleppo University - Syria: Al - Mouarch al - Arabi (The Arab Historian), 20th Leaflet Baghdad - Iraq 1981, pp 221-261.
23. Encyclopedia International, Copyright Grolier 1967 New York (English), T.14: p 51, και Ibn al-Nadim op.cit, p 36.
24. Πάπυρος Λαρούς - Μπριτάνικα 1984, Εγκυκλοπαίδεια, Αθήνα, τόμος 30, p 181, 185, Majno G. op.cit, p 537, Hamarneh SK op.cit, pp 159 - 160, Al-Shati AS op.cit, pp 160-163, και Πεντόγαλος Γ., op.cit, p 130, 257.
25. Nasr SH: Science and Civilization, Cambridge University Press, 1968, pp 21-28, 60-61, 89-91, 133-137, Al-Shati AS op.cit, pp 67-74, και Hamarneh SK op.cit, pp 18-22.
26. Usaybiah IA (1199 - 1270AD), Uyun al - Anba, Dar al Koutoub Al-Elmiyah, Beirut Lebanon, Έκδοση 1η, 1998 (Arabic), pp 34-37, Hamarneh SK op.cit, pp 17-20, Hamarneh SK op.cit, p 18,20,22, Hamarneh SK op.cit, pp 67 - 74, και Al-Shati op.cit. op.cit.pp 70 - 76.
27. Γαλανού Γ: Η θεωρία της ψυχιατρικής, Βιβλίο 2ο κεφάλαιο 2ο, Θεσσαλονίκη 1965, p 46, Ρόζος Β, Παπαβασιλείου Θ, op.cit, p 15, και Gastiglioni A, op.cit, p 9.
28. Durant W: Παγκόσμια Ιστορία του Πολιτισμού, Ελλ. Έκδοση, Αθήνα 1965, p 291.
29. Κανελλόπουλος Π: Ιστορία Ευρωπαϊκού Πνεύματος, Εκδόσεις Παλλελής, Αθήνα 1976, pp 70-71.
30. Ιστορία Ιατρικής, Εταιρεία Εγκυκλοπαιδικών Εκδόσεων ΟΕ, Αθήνα 1968, τόμος 1ος, p 63, και Ρόζος Β, Παπαβασιλείου Θ, op.cit, p 250-252.